

ФРАНЦЫСК СКАРЫНА ЯК ЗАСНАВАЛЬНІК НАЦЫЯНАЛЬНА-ПАТРЫЯТЫЧНАЙ ТРАДЫЦЫІ Ў БЕЛАРУСКАЙ КУЛЬТУРЫ

Святлана Марозава

Гродна, Беларусь

У артыкуле паказана значэнне “рускай” Бібліі Францыска Скарыны ў гісторыі беларускай нацыянальнай культуры. Раскрыта яго роля ў фарміраванні беларускай народнасці, станаўленні нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа і айчынной патрыятычнай традыцыі, у развіцці прагрэсіўнай нацыянальна-арыентаванай грамадска-палітычнай і філасофскай думкі Беларусі.

Ключавыя словы: беларуская мова, канфесійная літаратура, Біблія, нацыянальная самасвядомасць, патрыятычная традыцыя, заснавальнік, нацыянальна-арыентаваная думка

Чым далей адыходзіць ад нас эпоха, калі Францыск Скарына даў беларусам першую друкаваную кнігу (кнігу ў тым выглядзе, якой мы і сёння карыстаемся), тым мацней усведамляецца значнасць яго друкарскага пачынання ў гісторыі грамадскага жыцця і духоўнай культуры, фэнаменальнасць, светапоглядная каштоўнасць і выхаваўчы патэнцыял яго спадчыны [1].

У першай палове XVI ст. на тэрыторыі сучаснай Беларусі і прылягаючых да яе суседніх усходніх і паўночных землях актыўна ішоў працэс фарміравання беларускай народнасці – устойлівай супольнасці людзей з адметнай мовай, культурай, менталітэтам, этнічнай самасвядомасцю і саманазвай. Гэты працэс распачаўся ў XIII ст. Яго вынікам сталі адрозныя шляхі, якімі з канца XVI ст. пайшло нацыянальна-культурнае развіццё ўсходнеславянскіх народаў. Дзейнасць Скарыны адыграла важную ролю ў этнагенэзе беларусаў.

Адна з адметных рысаў эпохі складвання народнасці – замацаванне на этнічнай тэрыторыі Беларусі самастойнай мовы са сваімі спецыфічнымі фанетычнымі і сінтаксічнымі асаблівасцямі, лексічным складам, якімі яна ўжо карэнным чынам адрознівалася ад старажытнарускай, рускай і ўкраінскай моў.

Развіццю старажытнабеларускай (яе называлі тады “рускай”) мовы спрыяла тое, што ў канцы XIV–XVI ст. яна з’яўлялася дзяржаўнай мовай Вялікага Княства Літоўскага. На ёй размаўлялі вялікія князі літоўскія і літвінская феадальная знаць, ёю карысталіся княжацкая канцылярыя ў Вільні, судовыя ўстановы, магістраты. На ёй размаўлялі на соймах і ў час дыпламатычных перагавораў. У часы ад Аляксандра Ягелончыка (1492–1506) да Жыгімонта III (1588–1632) вялікая колькасць грамат, прывілеяў, лістоў, наказаў, спісаў і іншых актавых дакументаў пісалася на “абеларушанай” “рускай” мове. На ёй ствараліся летапісы і хронікі Вялікага Княства Літоўскага. Статут 1588 г. заканадаўча замацаваў яе ўжыванне ў афіцыйным справаходстве.

Якое месца належыць Скарыне ў гісторыі беларускай мовы? Ён першы ўвёў яе ў сакральную сферу. Знаёмы з нямецкамоўным перакладам Бібліі, які зрабіў Марцін Лютэр, з Бібліяй на чэшскай мове, выдадзенай у 1506 г. у Венецыі, ведаючы пра вялікі ўплыў перакладаў Бібліі на нацыянальныя мовы на развітыя народы і краіны, ён вырашыў даць свайму народу “Біблію рускую”.

Як адзначае сучасны скарынавед А. А. Суша, жаданне даць сваім суайчыннікам, прычым не толькі багатым і высокаадукаваным, але і “людзям паспалітаму” магчымасць

прачытаць галоўную кнігу тагачаснага свету – Біблію – на зразумелай ім мове патрабавала ад асветніка вялікай мужнасці. Такого роду пачынанні не вітала ні каталіцкая, ні праваслаўная царква, бо пераклады Бібліі на нацыянальныя мовы былі звязаны з царкоўнымі рэформамі і зменамі ў грамадстве [2, с. 52]. Тым не менш, Скарына задумаў не толькі надрукаваць Біблію самастойна, без удзелу духавенства, але і часткова адысці ад афіцыйнай мовы, зрабіць уласны пераклад. Родная мова была адным з галоўных складнікаў яго друкарскай задумы, бо задумаў ён Біблію не для царквы і не для ўлады.

Пераклад і выданне Бібліі для сваіх суайчыннікаў – самая вялікая справа жыцця Скарыны. Выданне за кароткі час (тры гады) тысяч асобнікаў Бібліі, прытым на самым высокім мастацкім узроўні – гэта эпахальны ўчынак. Каб перапісаць столькі кніг ад рукі, спатрэбіліся б дзесяцігоддзі і дзясяткі пісцоў. Выданню кніг папярэднічала грандыёзная праца па іх перакладу на жывую і зразумелую яго народу мову. “Пераклад, зроблены Скарынам, не мае вядомых аналагаў”, ён “даў рады без гугл-транслэйту,” – пракаментавалі ў інтэрнэце такое наватарства гэтага адважнага для свайго часу інтэлектуала.

Амерыканец Дональд Кодар, які ў 1997 г. наведаў Беларусь з гуманітарнай і асветніцкай місіяй, разважаючы пра рост усведамлення значнасці спадчыны Скарыны не толькі ў краінах Усходняй Еўропы, але і ва ўсім свеце, напісаў: “Яго памятаюць і будуць памятаць найперш таму, што ён валодаў дарам прадбачання. Ён змог зразумець, у чым людзі маюць найбольшую патрэбу, і не пабаяўся зрабіць гэта – даць свайму народу Біблію, перакладзеную на родную мову. ... Менавіта з гэтай кнігі пачалася ў Беларусі эра кнігадрукавання” [3].

Лінгвісты з розных краін называюць мову скарынавых кніг па-рознаму. Але яны сыходзяцца на думцы, што гэта беларускі варыянт (рэдакцыя) царкоўнаславянскай мовы. Прадмовы і пасляслоўі, каментары да кожнай сваёй кнігі Скарына пісаў па-беларуску. Яшчэ чэшскі славіст Ё. Добраўскі (1753–1829) адзначаў, што свае кнігі той прызначаў “простым русінам”, а “літоўска-руская мова яго выданняў значна адрознівалася ад царкоўна-славянскай мовы традыцыйных усходнеславянскіх рукапісаў” [4, с. 9]. У мове скарынавых перакладаў іх першыя даследчыкі бачылі «образец белорусскаго наречия начала XVI века», а яго самога лічылі “замечательным деятелем в области древнерусской литературы” [5, с. XVI, 1]. Рускі гісторык літаратуры і славіст П. У. Уладзіміраў, якому належыць першы досвед ўсебаковага даследавання дзейнасці Скарыны (1888 г.), назваў яго аўтарскія працы выдатнымі творамі “паўднёварускай літаратуры”, надаў ім асаблівае значэнне “со стороны языка” і разглядаў як “памятники белорусской речи начала XVI века” [5, с. XX, 244, 247]. Я. Ф. Карскі трактаваў усе выданні Ф. Скарыны як крыніцы беларускай мовы [4, с. 14]. “Псалтыр” ён назваў адной з першых кніг, у тэксце якой былі адлюстраваны асаблівасці старабеларускай мовы.

Падлічана, што кнігі Скарыны маюць па 40–43 і болей працэнтаў беларускай лексікі. Біблейскія героі ў яго перакладах загаварылі “з беларускім акцэнтам, на такой царкоўнаславянска-беларускай трасянцы”. Вось некаторыя словы і выразы з яго прадмоў: “несть лучшего” (няма лепшага), «кажетъ», “в ласце”, “даючи нам приклад”, “найдешь», “шибенице», «потреба ... ведати», “боронить”, “выхование”. Скарыну можна лічыць першым пісьменнікам, які пісаў па-беларуску. Вельмі важна, што яго Біблія зразумелая і сучасным беларусам.

Пераклад Бібліі, зроблены Скарынай на працягу 1517–1519 гг., меў не толькі царкоўнае, але і агульнанацыянальнае значэнне. Ён пераламіў векавыя ўяўленні, быццам бы дзеля захавання святасці нельга перакладаць царкоўную Біблію на жывую мову. Беларускую мову Скарына замацаваў у гэтым літаратурным творы сусветнага значэння як раўнапраўную, “божую” побач з класічнымі, агульнапрызнанымі, кананічнымі мовамі: лацінскай, грэчаскай, царкоўнаславянскай, на якіх, як раней лічылася, адзіна можна размаўляць з Богам. Скарына даказаў права беларускай мовы на «святасць» побач з кананічнымі мовамі, і ў гэтым яго вялікая заслуга перад сваім народам.

Дзякуючы таму, што Францыск Скарына замацаваў беларускія элементы ў Бібліі, яго паслядоўнікі Сымон Будны і Васіль Цяпінскі і больш смела ўжывалі гэту мову ў канфесійнай літаратуры. С. Будны ствараў свае рэлігійныя творы ўжо толькі на гэтай мове. Выдадзены ім у 1562 г. у Нясвіжы “Катэхізіс” стаў першай кнігай на беларускай мове, надрукаванай на тэрыторыі Беларусі. Менавіта са Скарыны пачалося беларускае нацыянальнае пісьменства, накіраванае на аддае служэнне роднаму слову. Скарына першы паказаў значнасць роднага слова для фарміравання сапраўднага грамадзяніна. Кнігі Скарыны і яго паслядоўнікаў аказалі жыватворны ўплыў на развіццё беларускай літаратурнай мовы, уніфікацыю арфаграфіі, пісьменнасць. Яны зацвярджалі права беларускай мовы на самастойнае развіццё ва ўсіх галінах культуры і чалавечай дзейнасці, што мела выключнае значэнне [4, с. 238].

“Беларусы, – піша А. А. Суша, – дзякуючы Скарыне, займелі адзін з першых перакладаў Бібліі, які выйшаў у выглядзе друкаванай кнігі. Гэта было зроблена раней, чым пабачылі свет выданні Бібліі на нямецкай (1522), англійскай (1525), рускай (1818), украінскай (1861) і іншых мовах свету” [2, с. 56].

Высокамастацкімі перакладамі папулярных твораў сусветнай літаратуры, якімі былі кнігі Бібліі, і сваімі аўтарскімі прадмовамі Ф. Скарына ўзбагаціў беларускую літаратуру і адкрыў новы перыяд у яе развіцці, званы “залатым векам” [6, с. 174]. Тытанічная праца асветніка і першадрукара па перакладу Бібліі на беларускую (ці блізкую да беларускай) мову абуджала нацыянальную свядомасць народа, сцвярджала такія непераўзыходзячыя для яго каштоўнасці як мова і культура [7, с. 239]. Скарынаўская Біблія мае ў гісторыі нацыянальнай культуры Беларусі выключнае значэнне. У сваёй дзейнасці Скарына пастаянна артыкуляваў яе нацыянальную скіраванасць: “Наболей с тое прычыны, иже мя милостивы Бог с того языка на свет пустил”. Гэта – зыходны пункт, асноватворная ўстаноўка яго нацыянальна-культурнай дзейнасці [8, с. 264].

Адным з галоўных вынікаў аб’яднальных этнічных працэсаў, якія адбываліся на этнічнай тэрыторыі Беларусі ў другой палове XIII–XVI ст., і асноўным паказчыкам ступені кансалідацыі выступае этнічная самасвядомасць – усведамленне людзьмі прыналежнасці да свайго народа, яго адметнасці. Гэтыя рысы ўзніклі найперш у асяроддзі прагрэсіўна настроеных слаёў гараджан, шляхты, духавенства і праяўляліся ў любові да роднага краю, народа, культуры, у зацікаўленасці іх мінулым, сучасным і будучым, у клопаце аб развіцці нацыянальных форм духоўнай культуры. Да канца XVI ст. этнічная свядомасць арыентавалася пераважна на свецкія формы. Надзвычай яскрава патрыятызм выявіўся ў беларускіх летапісах, літаратуры, навукова-філасофскіх творах. Думка аб нацыянальнай годнасці, гонары за сваю радзіму, народ, культуру ўпершыню была абгрунтавана ў творах Ф. Скарыны і М. Гусоўскага, пазней – С. Буднага, В. Цяпінскага. Знешняй формай праяўлення самасвядомасці з’яўляецца назва народа – этнонім. У XIII–XVI ст. у дачыненні да насельніцтва Беларусі ўжываліся розныя этнонімы. Ф. Скарына ў Кракаве запісаўся “літвінам”, у Падуі – “русінам”, кнігі ён выдаваў “для браціі сваёй русі”. Назва “рускія”, “русіны” да XVII ст. з’яўлялася абагульняючай для праваслаўнага насельніцтва Беларусі, Украіны, Масковіі і часткова Літвы, Польшчы, Латгаліі. Мову сваіх кніг першадрукар менаваў рускай. Пры гэтым яна ўжо адрознівалася ад мовы іншых усходніх славян.

І. С. Дварчанін назваў Скарыну першым свецкім асветнікам з развітым пачуццём самасвядомасці [6, с. 174]. Паводле С. А. Падокшына, Скарына стаяў ля вытокаў станаўлення нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа, быў заснавальнікам нацыянальна-патрыятычнай традыцыі ў гісторыі беларускай культуры [1, с. 303; 8, с. 130]. У. У. Агіевіч лічыць яго прарокам нацыянальнай ідэі [9, с. 24].

Хоць большую частку жыцця Скарына правёў за мяжой, ён не парваў сувязяў з радзімай, а веды, атрыманыя ва ўніверсітэтах Польшчы і Італіі, свае сілы і энергію паставіў на службу свайму народу дзеля пашырэння асветы ў родным краі. Пры гэтым пастаянна пакрэсліваў уласнае беларускае паходжанне і ў кожнай з кніг з нязменнай

павагай да сваёй малой радзімы пазначаў, што яна “выдадзена доктарам Францыскам Скарынам са слаўнага горада Полацка”.

Мясцовы патрыятызм з’яўляецца адной з рысаў эпохі складвання народнасці [10, с. 87]. У гісторыі духоўнай культуры Беларусі Скарына стаў увасабленнем патрыятызму, адданай любові да радзімы і народа. Служэнню ім ён надаў значэнне найвышэйшай чалавечай дабрачыннасці, а патрыятычны подзвіг зрабіў ідэалам сацыяльных паводзін чалавека “простага, паспалітага” [1, с. 301].

Асаблівая заслуга Скарыны заключаецца ў тым, што ён унёс у грамадскую свядомасць беларускага народа надзвычай важны кампанент – ідэю дзейсна-практычнай любові да радзімы. Мысліцель настойліва ўнушаў сваім суайчыннікам, што іх дзейнасць павінна быць накіравана перш за ўсё на служэнне радзіме, грамадству, агульнаму дабру [11, с. 35]. У прадмове да кнігі “Юдзіф”, выдадзенай у Празе, Скарына заклікаў, каб “... в добрых делах и в любви отчины не толико жены, но и мужи наследовали и всякого тружания и скорбов для посполитого доброго и для отчины своея не лютовали” [12, с. 59]. Гэты інтэлектуальны пасыл быў скіраваны на ўсе саслоўі беларускага грамадства першай паловы XVI ст.

Грамадска-патрыятычная і нацыянальная свядомасць Скарыны, як піша С. А. Падокшын, сацыяльна актыўная, яна грунтуецца на ідэі рэальнага служэння інтарэсам “агульнага дабра”, “людем посполитым руского языка”. Прычым сваю патрыятычную канцэпцыю Скарына сцвярджаў не толькі тэарэтычна, але і практычна. Усім сваім жыццём і нястомнай дзейнасцю ён паказаў узор практычна-дзейснай любові да радзімы і народа, найважнейшым вынікам чаго з’явілася заснаванне айчыннага кнігадрукавання. Скарына з’яўляецца адным з найбольш выдатных прадстаўнікоў айчынай патрыятычнай традыцыі [1, С. 301–302].

Першадрукару і асветніку належыць першынствуючая заслуга ў сцвярджэнні у беларускай народнай свядомасці векавечнага значэння не толькі хрысціянска-гуманістычных, але і такіх нацыянальна-патрыятычных каштоўнасцяў, як канкрэтная радзіма, родная мова, нацыянальная культура. Паэтычную выяву гэта скрынаўская ідэя атрымала ў яго знакамітым выказванні [7, с. 95]: “Як ад нараджэння звыры, што ходзяць у пустыні, ведаюць ямы свае; птушкі, што лётаюць у паветры, ведаюць гнёзды свае; рыбы, што плаваюць па моры і ў рэках, чуюць віры свае; пчолы і тым падобныя бароняць вулі свае, – так і людзі, дзе нарадзіліся і ўскормлены, да таго месца вялікую ласку маюць”.

Скарынава ідэя служэння радзіме і народу прайшла праз стагоддзі і стала фундаментальнай у сучаснай духоўнай культуры нашага народа [8, с. 251]. Скарынава формула патрыятызму, адданасці і любові да радзімы стала сёння хрэстаматыйнай. Францыск Скарына стаяў ля вытокаў прагрэсіўнай нацыянальна-арыентаванай думкі грамадска-палітычнай і філасофскай думкі Беларусі [8, с. 264]. Новыя маральныя прынцыпы, свабодныя ад сярэднявечнага светаўспрымання, ён прапаведаваў на роднай мове.

У айчынай думцы Ф. Скарыне належыць прыярытэт у пастаноўцы праблемы “чалавек-грамадства” [8, с. 124]. Ён сцвярджаў прынцып, згодна з якім сапраўдная годнасць і высякароднасць чалавека заключаюцца не ў паходжанні, знатнасці, грамадскім становішчы, нават не ў рэлігійнай стараннасці, а ў інтэлекце, маральнасці, здольнасці, грамадскай актыўнасці – якасцях, дзякуючы якім ён прыносіць сапраўдную карысць грамадству [8, с. 129]. Імкненне да інтэлектуальна-творчага самавыяўлення Ф. Скарына лічыць адной з найбольш пахвальных чалавечых вартасцей [8, с. 127]. Ідэал чалавека для яго – гэта не толькі асоба веруючая і маральная, але высокаінтэлектуальная, грамадзянская, нацыянальна арыентаваная асоба, якая імкнецца да ведаў і хвалюецца за лёс Бацькаўшчыны [11, с. 33]. У прадмовах да беларускай Бібліі Скарына сфармуляваў ідэал нацыянальнага жыцця, падставай якога павінны быць вера, высокая маральнасць і інтэлект, гуманізм, грамадзянскасць, клопат пар развіццё айчынай культуры, роднай мовы [7, с. 77–78]. Прынцыпова важна, што вобраз паўнацэннага грамадзяніна для Скарыны непарыўна звязаны з наяўнасцю патрыятычнага пачуцця [2, с. 114].

Адна з галоўных ідэй, якую сфармуляваў Скарына, – гэта ідэя спалчэння агульначалавечых, хрысціянска-гуманістычных каштоўнасцяў і ідэалаў з ідэаламі і каштоўнасцямі нацыянальнымі [7, с. 94]. Як сцвярджае С. А. Падокшын, Скарына бадай што першым прыйшоў да высновы, што сцвярджэнне агульначалавечых каштоўнасцяў і ідэалаў цесна звязана з абуджэннем нацыянальнай самасвядомасці, і наадварот, што чалавек па-сапраўднаму можа ўсвядоміць сябе ў якасці прадстаўніка чалавецтва толькі тады, калі ён усвядоміць сябе прадстаўніком свайго народа [8, с. 262]. У пэўным сэнсе Ф. Скарына быў прадвеснікам і творцам нацыянальнага і агульнаеўрапейскага адзінства, роданачальнікам тых ідэй і тэндэнцый, якія набылі ў наш час асаблівае значэнне [4, с. 239].

Мысліцель абрунтаваў такую асноватворную ідэю беларускай ментальнасці, духоўнай культуры Беларусі як неабходнасць сінтэзу ідэалаў і каштоўнасцяў Усходу і Захаду, дасягнення паміж імі культурна-рэлігійнай згоды, паразумення. Рашэнне гэтага ён бачыў у свабодным і добраахвотным засваенні ўсходнім славянствам пэўных, неабходных і жыццёва апраўданых каштоўнасцяў, найперш заходняй сістэмы адукацыі [7, с. 97]. У яго творчасці ўвасобіліся і сярэднявечныя, праваслаўнавізантыйскія, і сучасныя яму заходнееўрапейскія рэнесансна-гуманістычныя традыцыі [4, с. 239].

Сваім перакладам Бібліі на “рускую” мову Скарына садзейнічаў кансалідацыі беларускага народа. Ці не таму нам сёння цяжка вызначыць яго канфесійную прыналежнасць, бо ў яго тэкстах зусім адсутнічаюць тэрміны “праваслаўе” і “каталіцтва”, а гаворка ідзе пра хрысціянства наогул. Ён пазіцыяніраваў сябе хрысціянінам. На думку С. А. Падокшына, гэта свядомая, мэтанакіраваная, прынцыповая пазіцыя Скарыны, які, зыходзячы з гістарычнага вопыту, умоў айчыннага і заходнееўрапейскага жыцця, рэнесанса-гуманістычнай інтэнцыі, з’яўляўся прыхільнікам прымірэння і пагаднення ўсходняга і заходняга адгалінаванняў хрысціянства [7, с. 98]. Сёння яго лічаць сваім і праваслаўным, і католікі, і ўніяты, і пратэстанты.

Нацыянальна-патрыятычныя ідэалы і каштоўнасці, якія выпрацоўваў, якім вучыў і прыклад якіх паказваў Скарына, захавалі актуальнасць і праз 500 гадоў, увайшлі ў нашу культуру, сталі набыткам нашага паўсядзённага, маральнага, палітычнага, інтэлектуальнага жыцця. Вобраз першадрукара сёння з’яўляецца вельмі прывабным і нават прыцягальным у кантэксце кансалідацыі беларускага грамадства, выхавання патрыятычных пачуццяў і гонару за дасягненні айчынай культуры.

1. Падокшын, С. А. Спадчына Скарыны і выхаванне гістарычнай, патрыятычнай і інтэрнацыянальнай свядомасці / С. А. Падокшын // Спадчына Скарыны: Зборнік матэрыялаў першых Скарынаўскіх чытанняў (1986) / Уклад. А. І. Мальдзіс. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – С. 299–304.
2. Суша, А. А. Францыск Скарына. У 3 ч. Ч. 1. Чалавек-энцыклапедыя / А. А. Суша. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя Пятруся Броўкі, 2016. – 120 с.
3. Кодер, Д. Мой Францыск Скорина [Электронны рэсурс] / Д. Кодер. – Режим доступа: http://knihi.com/Donald_Kodier/Moj_Francisk_Skorina-ru.html. – Дата доступа: 29.10.2017.
4. Галенчанка, Г. Я. Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар / Г. Я. Галенчанка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 280 с.
5. Владимиров, П. Доктор Франциск Скорина. Его переводы, печатные издания и язык / П. Владимиров. Типография Императорской академии наук, 1888. – 351 с.
6. Дварчанін, І. С. Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай ніве / І. С. Дварчанін. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 187 с.
7. Падокшын, С. А. Беларуская думка ў кантэксце гісторыі культуры / С. А. Падокшын. – Мінск : Беларуская навука, 2003. – 316 с.
8. Падокшын, С. А. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі : Ад Францыска Скарыны да Сімяона Полацкага / С. А. Падокшын. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 285 с.
9. Агіевіч, У. У. Сімволіка гравюры Скарыны / У. У. Агіевіч. – Мінск : Беларуская навука, 2002. – 320 с.

10. Лойка, П. А. Да пытання аб генезісе патрыятызму Скарыны / П. А. Лойка // Спадчына Скарыны: Зборнік матэрыялаў першых Скарынаўскіх чытанняў (1986) / Уклад. А. І. Мальдзіс. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – С. 84–87.
11. Падокшын, С. А. Этычная думка ў культуры Беларусі XVI – XVII ст. / С. А. Падокшын. – Мінск : Беларуская навука, 2004. – 151 с.
12. Скарына, Ф. Прадмовы і пасляслоўі / Ф. Скарына. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 237 с.